

Explain the Role of Geographical Territory in how Shiite Themes are Reflected in the Murals of the Religious Monuments of Qajar Era

Yozbashi, A.¹; Hoseini, S. R.²; Chareie, H.³

Type of Article: **Research**

Pp: 297-321

Received: 2021/04/27; Accepted: 2021/08/09

 <https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.6.21.297>

Abstract

The reign of the Qajar dynasty is one of the most important eras of the evolution of Iranian art, especially in the form of murals. In the geographical area of Iranian cities, the connection between religion and art according to the Shiite religion of the society of this era is obvious. In the present article, an attempt has been made to identify the effective factors of geographical territory in the way of reflecting Shiite themes in the mentioned works in the important Shiite cities of the Qajar era. The authors seek to answer these questions: What are the influential factors of the geographical territory in the way of reflecting Shiite themes in the murals of religious Monuments of the Qajar era? Which cities of the Qajar era had the greatest influence in the way of reflecting Shiite themes in the murals of religious buildings of the Qajar era? The present research is developmental in terms of purpose and descriptive-analytical in terms of nature and method. The method of collecting information was library and field and the method of qualitative analysis. Findings indicate that the effective factors of geographical territory in how these murals are reflected are included in these sections: the refuge of the Prophet's family in mountainous areas, the rule of the Zaidi Alawites, the rule of Sadat Marashi, the formalization of the Shiite religion in the Safavid era, religious architecture Iran, the support of princes for Shiite art, pilgrimage to places on pilgrimage. The results of the research show that the geographical territory of each religious building is a link between indigenous architecture and the religious view of Islam to the Shiite religion.

Keywords: Qajar, Religious Monuments, Murals, Qajar Politics, Shiite Themes.

Motaleat-e-Bastanshenasi-e-Parseh
(MBP)

Parseh Journal of Archaeological
Studies
Journal of Archeology Department of
Archeology Research Institute, Cultural
Heritage and Tourism Research
Institute (RICTH), Tehran, Iran

Publisher: Cultural Heritage and
Tourism Research Institute (RICTH).
Copyright©2022, The Authors. This
open-access article is published under
the terms of the Creative Commons.

1. Ph.D in Art Research, Shahed University, Tehran, Iran.

2. Assistant Professor, Department of Painting, Art Faculty, Shahed University, Tehran, Iran (Corresponding Author).

Email: Rz.hosseini@shahed.ac.ir

3. Assistant Professor, Department of Graphic, Art Faculty, Shahed University, Tehran, Iran.

Citations: Yozbashi, A.; Hoseini, S. R. & Chareie, A., (2022). "Explain the Role of Geographical Territory in how Shiite Themes are Reflected in the Murals of the Religious Monuments of Qajar Era". *Parseh J Archaeol Stud*, 6 (21): 297-321 (<https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.6.21.297>).

Homepage of this Article: <http://journal.richt.ir/mbp/article-1-562-en.html>

Introduction

Statement of the problem: The historical investigation of the developments of the Qajar period is very important due to the scope and intellectual, cultural, religious and political diversity and due to the continuity of its results until the present day. Religious buildings are one of the most basic structural and formative elements of cities. The continuity of the presence of religious buildings in the shape of the city has been known since the dawn of the first cities and has been intertwined with the life of the cities until today. In the historical context of Iranian cities, religious buildings as an important use with various functions have played a basic role in shaping urban spaces and hierarchies, and the link between religion, culture and politics with art is found in different spaces in Islamic cities. Examining these relationships with works of art is a topic that provides a wide field for research. Islam in general and Shia religion in particular are the creators of unique works of art in the field of architecture, such as takayas and saqanfars. Religious mural painting in connection with the formalization of Shi'ism in the beginning of the Safavid period and in the Qajar era, because the Qajar rule is one of the most important periods in the evolution of Iranian art, especially in the form of mural painting. In this era, due to developments after the constitution, religious painting was mainly limited to folk paintings. This particular type of mural painting is aimed at popular artists. These artists have acquired the themes of their works from popular beliefs and beliefs.

Objectives and Necessity of the Research: The research was carried out with the aim of knowing the effective factors of the geographical territory in the way of reflecting the themes in the murals of the religious buildings of Qajar cities. In this research, the wall paintings of the religious buildings of the mosque, the saqanfars and the tekke of the important Qajar cities are examined with an emphasis on the Shia themes of folk art, as well as the study of the role of the Shia religion and its development in mural painting under the influence of historical and geographical conditions in the Qajar period, which is a necessity in the study. The valuable effects of its wall paintings are noted.

Methods

The current research is developmental in terms of purpose and descriptive-analytical in terms of nature and method. The method of collecting information is library and field. The most important tool for collecting information is the preparation of an ID card, the use of tables and forms made by researchers, observation cards and visual documents. The research community, among dozens of murals in numerous religious buildings, 14 murals from among 6 historical and religious monuments of Qajar era Iran from the provinces of Mazandaran (2 murals from Babylon and 4 murals from Babolsar), Kermanshah (6 murals) and Fars (2 murals). It is purposefully selected. The authors have examined the most representative samples in a selective manner (non-probability sampling) based on the factor of Shia religion and geographical location using the qualitative data analysis method.

First, the themes and factors of the emergence of numerous themes in the murals of religious buildings of the Qajar era are discussed. Then, the effective factors of the geographical territory in the way the themes are reflected in the murals of the religious buildings of this era are evaluated and read. In this essay, an attempt is made to study the wall paintings of Qajar era religious buildings, which represent a relationship between art and geographical location, with a methodical scientific and structural approach.

Discussion

Factors have caused the emergence of numerous religious and non-religious themes in the murals of religious buildings of the Qajar era. Among these factors can be mentioned: the shock of the rule of the rulers, the tendency to ancient Iran, relations with Europe, the constitutional movement, the need for spiritual space, the need for a religious hero, alignment with the function of religious buildings, belief in propaganda and dissemination Shiite religion, messaging based on Quranic stories and narrations, instruction and lessons from the life events of the Imams.

Shiism as one of the Islamic religions was created almost at the same time with the advent of Islam. The main claim of this religion was the legitimacy of the succession of Imam Ali (AS) after Prophet Muhammad (PBUH), which according to the followers of Shiism, the Prophet had publicly announced this issue in the event of Ghadir Khumm in the last year of his life. This religion has always been in the minority in terms of the number of followers and this issue has undergone serious changes in its continuation until today. (Kowsari, 1390: 9 and 35) One of the influential factors in the emergence of various themes in the murals of religious buildings of the Qajar era is the geographical territory; This factor also has factors that have been effective in the way of reflecting the Shiite (religious) and non-religious themes in the murals of religious buildings of the Qajar era (Table 1). Factors such as attention and importance as the origins of ancient Iranian art and the increase of trade and cultural exchanges and correspondence with other nations by placing some cities on the trade route are factors that have been effective in reflecting non-religious themes, but in this article the most important themes. Shiites are being explored.

Conclusion

The geographical territory of every religious building is the connection of native architecture with the ritual attitude of Islam to Shiism, so the wall paintings of religious buildings of the Qajar era were created from the ritual transformations of Shiism and influenced by the culture and political developments of the society of their time. According to the findings of the research, the answers to the questions can be stated as follows:

What are the effective factors of geographical territory in the way themes are reflected in the murals of religious buildings of the Qajar era? One of the influential

factors in the appearance of numerous themes in the murals of religious buildings of the Qajar era is geographical territory, this factor also has factors that have been effective in the way of reflecting the themes of the murals of religious buildings of the Qajar era. The most important factors include the following: decisive historical events (refuge of the Prophet's family to the mountainous areas from the evil of the Caliphs of Baghdad, the presence of the Zaydi Alawites and the establishment of their government in 250 AH, the rule of Sadat Marashi of the Shiite religion in the 8th and 9th centuries AH, the formalization of the Shiite religion in the Safavid era, Islamic-Shiite religious architecture in Iran), princes' support of Shiite art in prominent cities, pilgrimages to religious places with some cities being on the pilgrimage route, the manifestation of folk beliefs of different cities on murals. s, attention and importance as the origins of ancient Iranian art, the influence of lithographic books and the increase of commercial and cultural exchanges and correspondence with other nations with the location of some cities on the trade route (Table 1).

What was the way of reflecting Shiite themes in the murals of religious buildings in different cities of the Qajar era? The manifestation of Shia themes and topics in all the murals of different cities was not the same, according to the nature and climatic characteristics of that city, they were a more suitable source and platform for the manifestation of such themes. For example, the cities of Mazandaran, Gilan and Kermanshah have been effective in reflecting Shiite themes in Qajar era wall paintings, considering the conditions of their geographical territory.

Wall paintings are the borrowers of Shia spiritual heritage among the common people and have high values of Shia anthropology and sociology. All the murals are like a valuable treasure that shows the life and livelihood of the native people and contains their culture, habits, customs and beliefs. It is hoped that by identifying and introducing these works, they will respect their roots and gems more and respect themselves and their origin. Let's come back.

پرتال جامع علوم انسانی

تبیین نقش قلمرو جغرافیایی در نحوه انعکاس مضامین در دیوارنگاره‌های بناهای مذهبی عصر قاجار

عطیه یوزباشی^I؛ سیدرضا حسینی^{II}؛ عبدالرضا چارئی^{III}

نوع مقاله: پژوهشی
صص: ۲۹۷ - ۳۲۱
تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۵/۱۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۲/۰۷

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.6.21.297>

چکیده

دوره حکومت قاجار از مهم‌ترین اعصار تحول هنر ایران، به خصوص در قالب دیوارنگاری است و دیوارنگاره‌های عامیانه بناهای مذهبی با مضامین متعدد دوران شکوفایی خود را سپری کرد. در قلمروی جغرافیایی شهرهای ایران، پیوند میان هنر با مذهب، فرهنگ و سیاست جامعه این عصر نمایان است. در جستار حاضر تلاش شده است عوامل مؤثر قلمروی جغرافیایی در نحوه انعکاس مضامین در آثار یاد شده عصر قاجار، شناسایی شود. نگارندگان در پی پاسخ‌گویی بدین پرسش‌ها هستند: عوامل مؤثر قلمرو جغرافیایی در نحوه انعکاس مضامین در دیوارنگاره‌های بناهای مذهبی عصر قاجار کدام‌اند؟ نحوه انعکاس مضامین شیعی در دیوارنگاره‌های بناهای مذهبی شهرهای مختلف عصر قاجار به چه صورت بوده است؟ پژوهش حاضر از حیث هدف، توسعه‌ای است و از منظر ماهیت و روش، توصیفی-تحلیلی است. شیوه گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای و میدانی و روش تجزیه و تحلیل کیفی بوده است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که برخی از عوامل مؤثر قلمروی جغرافیایی در نحوه انعکاس مضامین دیوارنگاره‌ها مواردی همچون: وقایع تاریخی تعیین‌کننده (پناه‌آوردن خاندان پیامبر به مناطق کوهستانی از شر خلفای بغداد، حضور علویان زیدی و تشکیل حکومت آن‌ها در سال ۲۵۰ ه.ق. حکومت سادات مرعشی شیعه مذهب در قرون ۸ و ۹ ه.ق. رسمی شدن مذهب شیعه در عصر صفوی، معماری مذهبی اسلامی- شیعی در ایران)، حمایت شاهزادگان از هنر شیعی در شهرهای مطرح، زیارت اماکن مذهبی با قرار گرفتن برخی شهرها بر سر راه زیارتی، تجلی باورهای عامیانه شهرهای مختلف بر دیوارنگاره‌ها، توجه و اهمیت به عنوان خاستگاه‌های هنر ایران باستان، تأثیر کتاب‌های چاپ سنگی و افزایش مبادلات و مراسلات تجاری و فرهنگی با دیگر ملل با قرار گرفتن برخی شهرها بر سر راه تجارتی را شامل می‌شود.

کلیدواژگان: قاجار، بناهای مذهبی، دیوارنگاری، سیاست قاجار، مضامین شیعی.

- * این مقاله برگرفته از رساله دکترارشته پژوهش هنر نگارنده اول تحت عنوان: «دیوارنگاره‌های بناهای مذهبی عصر قاجار: بازنمود رابطه حاکمیت و باورهای مردمی» است که به راهنمایی نگارنده دوم و سوم، در دانشکده هنر دانشگاه شاهد به انجام رسیده است.
- I. دکتری پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.
- II. استادیار گروه نقاشی، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران (نویسنده مسئول).
- Email:** rz.hosseini@shahed.ac.ir
- III. استادیار گروه ارتباط تصویری، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

ارجاع به مقاله: یوزباشی، عطیه؛ حسینی، سید رضا؛ و چارئی، عبدالرضا، (۱۴۰۱). «تبیین نقش قلمرو جغرافیایی در نحوه انعکاس مضامین در دیوارنگاره‌های بناهای مذهبی عصر قاجار». *مطالعات باستان‌شناسی پارسه*، ۶ (۲۱): ۲۹۷-۳۲۱ (<https://dx.doi.org/10.30699/>)

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <http://journal.richt.ir/mbp/article-1-562-fa.html>

مقدمه

بررسی تاریخی تحولات دوره قاجار به دلیل گستره و تنوع فکری، فرهنگی، مذهبی و سیاسی و به دلیل استمرار نتایج آن تا عصر حاضر، دارای اهمیت فراوانی است. بناهای مذهبی یکی از اساسی‌ترین عناصر ساختاری و شکل‌دهنده شهرها هستند. تداوم حضور بناهای مذهبی در شکل شهر، از ظهور اولین شهرها شناخته شده‌اند و تا امروز با حیات شهرها عجین شده‌اند. در بافت تاریخی شهرهای ایران، بناهای مذهبی به عنوان یک کاربری مهم با عملکردهای متنوع نقشی اساسی در شکل‌دهی به فضاها و سلسله‌مراتب شهری داشته‌اند و پیوند میان مذهب، فرهنگ و سیاست با هنر در فضاهای مختلفی در شهرهای اسلامی نمود می‌یابد. بررسی این رابطه‌ها با آثار هنری موضوعی است که میدان وسیعی را برای پژوهش فراهم می‌سازد. آئین اسلام به طور کلی و مذهب تشیع به طور خاص، زاینده آثار هنری انحصاری در حوزه معماری، همچون تکایا و سقنارفراها است. دیوارنگاری مذهبی در پیوند با رسمیت یافتن مذهب تشیع در دوره صفوی آغاز و در عصر قاجار به اوج رسید؛ زیرا حکومت قاجاریان از مهم‌ترین اعصار تحول هنر ایران به خصوص در قالب دیوارنگاری است. در این عصر به دلیل تحولات پس از مشروطه، نقاشی مذهبی عمدتاً محدود به نقاشی‌های عامیانه می‌شد این گونه خاص از دیوارنگاری، معطوف به هنرمندان مردمی است؛ این هنرمندان، مضامین آثار خود را از اعتقادات و باورهای مردمی کسب کرده‌اند.

پژوهش پیش‌رو با هدف شناخت عوامل مؤثر قلمرو جغرافیایی در نحوه انعکاس مضامین در دیوارنگاره‌های بناهای مذهبی شهرهای قاجار صورت گرفته است. در این پژوهش دیوارنگاره‌های بناهای مذهبی مسجد، سقنارفراها و تکیه شهرهای مهم قاجار با تأکید بر مضامین شیعی هنر عامیانه مورد بررسی قرار می‌گیرد، همچنین بررسی نقش مذهب شیعه و توسعه آن در دیوارنگاری تحت تأثیر شرایط تاریخی و جغرافیایی در دوره قاجار ضرورتی است که باید در مطالعه آثار ارزشمند دیوارنگاری آن مورد توجه قرار گیرد.

پرسش پژوهش: پژوهش حاضر به دنبال پاسخ به این پرسش است که، الف) عوامل مؤثر قلمرو جغرافیایی در نحوه انعکاس مضامین در دیوارنگاره‌های بناهای مذهبی عصر قاجار کدامند؟ ب) نحوه انعکاس مضامین شیعی در دیوارنگاره‌های بناهای مذهبی شهرهای مختلف عصر قاجار به چه صورت بوده است؟

روش پژوهش: پژوهش حاضر از حیث هدف، توسعه‌ای است و از منظر ماهیت و روش، توصیفی-تحلیلی است. شیوه جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای و میدانی است. مهم‌ترین ابزار جهت گردآوری اطلاعات تهیه برگه‌شناسه، استفاده از جدول‌ها و فرم‌های محقق ساخته، کارت مشاهده و اسناد تصویری است. جامعه پژوهش، از میان ده‌ها دیوارنگاری در بناهای مذهبی متعدد، ۱۴ دیوارنگاره از میان ۶ بنای تاریخی و مذهبی ایران عصر قاجار از استان‌های مازندران (۲ دیوارنگاره از بابل و ۴ دیوارنگاره از بابلسر)، کرمانشاه (۶ دیوارنگاره) و فارس (۲ دیوارنگاره) به صورت هدفمند انتخاب شده است. نگارندگان شاخص‌ترین نمونه‌های موجود را به صورت انتخابی (نمونه‌گیری غیراحتمالی) براساس عامل مذهب شیعه و موقعیت جغرافیایی با استفاده از روش تجزیه و تحلیل اطلاعات کیفی مورد بررسی قرار داده‌اند.

ابتدا به معرفی مضامین و عوامل ظهور مضامین متعدد در دیوارنگاره‌های بناهای مذهبی عصر قاجار پرداخته می‌شود؛ سپس، عوامل مؤثر قلمرو جغرافیایی در نحوه انعکاس مضامین در دیوارنگاره‌های بناهای مذهبی این عصر مورد ارزیابی و خوانش قرار می‌گیرد. در این جستار تلاش می‌شود با رویکردی علمی و ساختاری روشمند دیوارنگاره‌های بناهای مذهبی عصر قاجار که باز نمودگرهای یک رابطه، فیما بین هنر و موقعیت جغرافیایی هستند، مورد بررسی قرار گیرند.

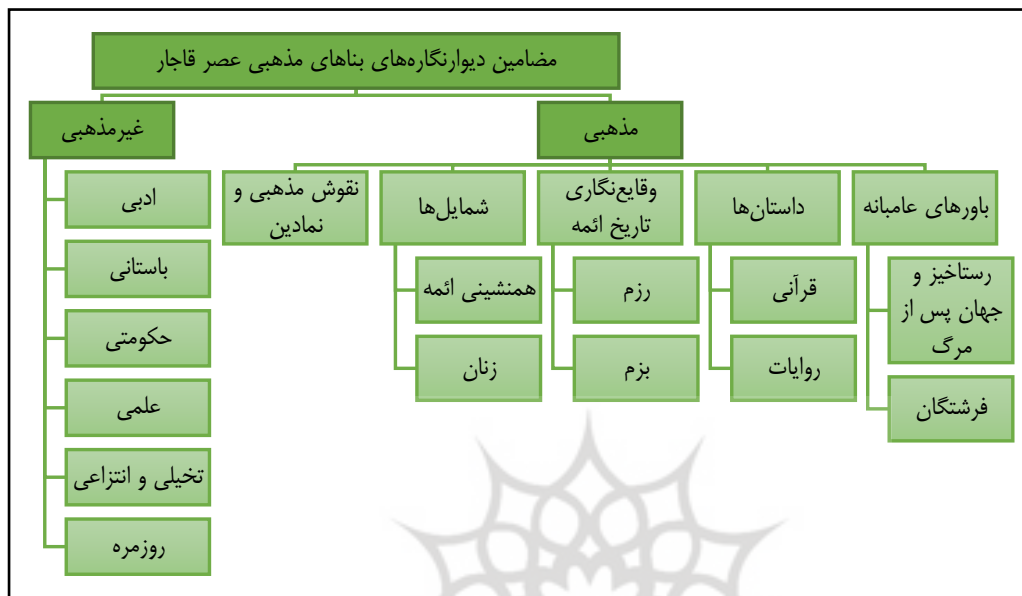
پیشینه پژوهش

با توجه به جایگاه مهم بناهای مذهبی در عصر قاجار، پژوهش‌هایی پیرامون این بناها به ثبت رسیده است. این پژوهش‌ها غالباً بر توصیفات و ارجاعات تاریخی تکیه داشته‌اند و ظرفیت‌های هنر شیعی بر اساس قلمرو جغرافیایی به‌طور ویژه مورد کنکاش قرار داده نشده است. نویسنده مقاله «تجلی باورهای شیعی در مضامین عاشورایی دیوارنگاره‌های بقاع متبرکه گیلان» بر این مطلب تأکید دارد که بازتاب مضامین عاشورایی دیوارنگاره‌های بقاع متبرکه، نشان‌دهنده علاقه و باور مردم منطقه به اهل بیت (ع) و تأثیرگذاری آن بر باور شیعی مردم گیلان بوده است. غالب مضامین عاشورایی این دیوارنگاره‌ها را با نگاه نمادین و اسطوره‌پردازانه‌ی عوام ارزیابی کرده است؛ زیرا در ارتباط با فرهنگ شیعی عامه دانسته است (شادقزوینی، ۱۳۹۳). نویسنده مقاله «بررسی تاریخی کارکرد ارتباطی هنر در اماکن مذهبی عصر قاجار» به تجلی باورهای عامیانه قلمرو شهر تهران بر هنر قاجار پرداخته است و به این مهم رسیده است که کارکرد اماکن مذهبی منحصر به برگزاری مراسم و مناسک دینی و مذهبی و یا حتی اجتماعات گسترده با انگیزه‌های اجتماعی و سیاسی نیست، بلکه آن را می‌توان مجموعه‌ای از عناصر و باورهای متداول و حتی پنهان‌شده در لایه‌های زیرین فکری و فرهنگی هر جامعه دانست (الویری و قرائتی، ۱۳۹۲). پژوهشگر مقاله «عوامل جغرافیایی در هنر ایرانی» سخن خود را با طرح موضوع اثر جغرافیا به منزله محیط طبیعی هنرمند و تأثیر آن بر هنر ایرانی آغاز می‌کند و برای این منظور، از نگارگری و باغ‌سازی و قالی‌بافی نمونه می‌آورد و به نسبت میان آثار معماری و شهر با موضع جغرافیایی در هریک از ادوار تاریخ ایرانی می‌پردازد و تراکم آثار هریک از سلسله‌ها را از هخامنشیان تا قاجاریان، در ایران زمین بررسی می‌کند (مینورسکی و طبایی، ۱۳۸۷). طبق مطالعات انجام‌گرفته درمورد پیشینه پژوهش حاضر در دیدگاه کلی، می‌توان اظهار داشت که پژوهشی پیرامون نقش قلمرو جغرافیایی در نحوه انعکاس مضامین متعدد در دیوارنگاره‌های بناهای مذهبی عصر قاجار ضرورتی پژوهشی به حساب می‌آید که پژوهش حاضر در حد توان بدان پرداخته است.

مضامین دیوارنگاره‌های بناهای مذهبی عصر قاجار

یکی از ویژگی‌های مهم و بارز هنر مردمی آن است که بیانی صریح، بی‌واسطه و برآمده از نهاد درونی جامعه دارد و هویت مذهبی، ملی و بومی خود را حفظ می‌کند (شادقزوینی، ۱۳۹۳: ۱۳۵). در دیوارنگاره‌های بناهای مذهبی چون بقاع متبرکه گیلان و سقائفارهای مازندران می‌توان این ویژگی‌ها را یافت. مضامین دیوارنگاره‌های بناهای مذهبی بسیار متنوع ترسیم شده‌اند و چشم هر رهگذری را خیره می‌کنند. مضامین پرداخته‌شده شامل مذهبی و غیر مذهبی بوده است (یوزباشی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۳۶) اما مضامین مذهبی جایگاه ویژه‌ای داشته و بسیار عبرت‌آمیز بوده است، به همین دلیل زیرمجموعه‌های این مضامین آورده شده است و از زیرمجموعه‌های مضامین غیرمذهبی در این جستار صرف‌نظر شده است. مضامین دیوارنگاره‌ها در دو بخش کلی آورده شده است^۱ (نمودار ۱). نقاشی عامیانه با بیانی بسیار توانمند و رسا توانسته است مخاطبان خود به‌خصوص مردم کوچه و بازار را جلب کند و از عمق اعتقادات قلبیشان با آنان سخن گوید. عواملی سبب ظهور مضامین متعدد مذهبی و غیرمذهبی در دیوارنگاره‌های بناهای مذهبی عصر قاجار شده است؛ از جمله این عوامل می‌توان به موارد ذیل اشاره داشت: شوکت‌نمایی سلطنت حاکمان، گرایش به ایران باستان، ارتباط با اروپا، نهضت مشروطه، نیاز به فضای معنوی، نیاز به داشتن عنصر قهرمان مذهبی، هم‌سویی با کارکرد بناهای مذهبی، باور به تبلیغ و اشاعه مذهب تشییع، پیام‌رسانی برخاسته از داستان‌های قرآنی و روایات، پندآموزی و عبرت از حوادث زندگی ائمه اطهار، دلیل فرهنگی، تأکید بر هویت مذهبی و فرهنگی، نذر دیوارنگاره‌ها، توجه به برخی

باورهای عامیانه مذهبی، باور به انعکاس اعمال فردی هنرمند در جهان آخرت، انگیزه فرافردی هنرمند، توجه به نقوش و موضوعات مذهبی-نمادین، تأثیر متون ادبی-مذهبی مکتوب، تأثیر تعزیه‌خوانی، روایت راویان و نقل‌نقالان، بهره‌گیری نقاشان از کتاب‌های مصور چاپ سنگی، قلمرو جغرافیایی و غیره.

نمودار ۱. دسته‌بندی مضامین دیوارنگاره‌های بناهای مذهبی عصر قاجار (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Dia. 1. Classification of the themes of the Murals of the Religious Monuments of Qajar Era (Authors, 2021).

عوامل مؤثر قلمرو جغرافیایی

معماری یکی از هنرهای کهن بشری است که تا حد زیادی با عناصر بومی و منطقه‌ای هماهنگ شده است؛ از این رو در سراسر دنیا می‌توان بناهایی را یافت که هر یک متناسب با اقلیم آن منطقه ساخته شده‌اند، البته آن‌چه معماری هر منطقه را تحت تأثیر قرار می‌دهد، تنها شرایط اقلیمی نیست؛ بلکه آداب و رسوم، باورها و اعتقادهای خاص هر منطقه نیز بر معماری آن تأثیر به‌سزایی دارند و در این میان تأثیر اعتقاد دینی و مذهبی افراد جامعه غیرقابل انکار است (کوثری، ۱۳۹۰: ۹). تجلی مضامین و موضوعات شیعی در همه دیوارنگاره‌های شهرهای مختلف یکسان نبوده، بلکه بنا به ماهیت و ویژگی‌های اقلیمی آن شهر، خاستگاه و بستر مناسب‌تری برای تجلی این‌گونه مضامین بوده‌اند. یکی از عوامل تأثیرگذار ظهور مضامین متعدد در دیوارنگاره‌های بناهای مذهبی عصر قاجار، قلمرو جغرافیایی است؛ این عامل نیز از عواملی برخوردار است که در نحوه انعکاس مضامین شیعی (مذهبی) و غیرمذهبی دیوارنگاره‌های بناهای مذهبی عصر قاجار مؤثر واقع شده است که به شرح مختصری از آن پرداخته می‌شود (جدول ۱).

وقایع تاریخی تعیین‌کننده

حکومت‌های اسلامی شیعی یا غیرشیعی در دوره‌های گوناگون تأثیری در چگونگی و میزان بروز و ظهور و عناصر مضامین شیعی در هنر اسلامی ایران داشته‌اند؛ یعنی هرگاه شیعیان دچار محدودیت بودند عناصر و مضامین شیعی کمتر بوده و هرگاه حکومت را به دست گرفته‌اند، این عناصر و

مضامین فزونی یافته‌اند؛ از این رو در برخی دوره‌ها، به‌ویژه آل بویه، تیموری، صفویه و قاجار که حاکمان تشیع بودند و یا دست‌کم مخالفتی با آنان نداشتند، شیعیان قدرت گرفته و حضور عناصر شیعی پررنگ و بارز است ولی در دوره‌های دیگر، این عناصر پنهان هستند یا با درخشش و تمایز اندکی نشان داده شده‌اند؛ بنابراین می‌توان تحول عناصر و مضامین شیعی در هنر ایران با تحول تاریخی شیعه در ایران (کوثری، ۱۳۹۰: ۷ و ۹). چند واقعه تاریخی تعیین‌کننده، سبب شد تا فضای سیاسی و مذهبی برای فعالیت مذهبی شیعیان در شهرهای مختلف ایران، مانند انعکاس مضامین متعدد در دیوارنگاره‌های بناهای مذهبی مساعدتر شود.

۱. پناه آوردن خاندان پیامبر به مناطق کوهستانی از شر خلفای بغداد

با ورود اسلام به مازندران، شرایط خاصی برای منطقه رقم خورد که نسبت به سایر مناطق ایران، تفاوت‌های فراوانی داشت. مازندران به دلیل شرایط خاص جغرافیایی همواره دور از حکومت مرکزی و تقریباً به شیوه خودمختار اداره می‌شد و هرگاه حکومت مرکزی مقتدری بر سر کار بود، مازندران نیز همانند سایر نقاط ایران تابع آن قرار می‌گرفت. در غیر این صورت حاکمان و امیران محلی، خود به اداره آن همت می‌گماشتند. حتی بعد از ورود اسلام به مازندران، همواره این نقطه از ایران پناهگاهی امن برای بازماندگان امامان و همچنین حق جویانی بود که از کج‌روی‌های خلفا به‌سزوه آمده و به این سرزمین هجرت کردند و بدین ترتیب پایه‌های تشیع را نیز با حضور خود پی نهادند که از جمله آنان می‌توان از «سادات علوی» نام برد. به‌جز سادات علوی که تقریباً یک سده در مازندران بلامنازع حکم راندند، سادات مرعشی نیز چندی در نقاط مختلف مازندران حکومت کردند. پس با حضور حکومت سادات علوی و مرعشی در شمال ایران و به‌دلیل شرایط خاص جغرافیایی (محصور میان کوه و دریا و وجود جنگل‌های انبوه) و پایه‌ریزی مذهب تشیع توسط این حکومت‌ها، مضامین مذهبی در دیوارنگاره‌های بناهای مذهبی توسط مردم عامه انعکاس پیدا کرد.

۲. حضور علویان زیدی و تشکیل حکومت آن‌ها در سال ۲۵۰ ه.ق.

از دیرباز، مردم مازندران تحول‌های دینی و اعتقادی متعددی را پشت سر گذاشته‌اند. در اوایل ظهور اسلام و تصرف ایران به‌دست اعراب سنی مذهب، مردم مازندران مدت‌ها این شریعت را نپذیرفته و راه مخالفت می‌پیمودند. مازندران به‌عنوان نخستین مرکز شکل‌گیری حکومت شیعی در ایران سابقه‌ای طولانی در ارادت به خاندان رسول خدا دارد. تشیع دوازده امامی در سده‌های ۵ و ۶ ه.ق. با حرکتی آهسته و پیوسته در مناطق مرکزی مازندران حدفاصل میان آمل تا استرآباد گسترش یافت. نقش اصلی در گسترش این مذهب بر عهده علما و امرای امامی مذهب بود. شاهان باوندی مازندران با تکیه بر اندیشه امامی و حمایت مردم و علما، حکومتی شیعی (دوازده امامی) در این ناحیه ایجاد کردند که یک قرن ادامه پیدا کرد. «معلمی» معتقد است که استقامت باوندیه و پافشاری بر عقاید، اندیشه اثنی‌اعشری را به یک قدرت سیاسی تاثیرگذار در ایران تبدیل کرد (معلمی، ۱۳۸۷: ۱۱۷).

مذهب اکثریت مردم گیلان تا دوره صفوی زیدی بود و پس از تسلط صفویان بر گیلان، صوفی‌گری و طرف‌داری از صوفیان رواج یافت و شیعیان دوازده امامی توانستند به رواج دین و آئین و شریعت خود بپردازند (شادقزویی، ۱۳۹۳: ۱۳۴)؛ همچنین منطقه گیلان، از نخستین جوامع شیعی ایران زمین است که در جغرافیای خود مقبره امام‌زادگان فراوانی را جای داده است که نسبت به مساحت آن، هیچ منطقه‌ای در ایران به پای آن نمی‌رسد. مردم گیلان نقش‌زدن بر دیوارنگاره‌های بقعه را نوعی حرمت‌گذاری و ارادت به صاحب بقعه می‌دانستند. این دیوارنگاره‌ها، برای مردم

جنبه‌ای مقدس داشته و در پرورش باورهای شیعی و آئین‌های سنتی نقش مهمی داشته‌اند (همان: ۱۳۱)؛ در دیوارنگاره‌های بقاع، مضمون شهدا و واقعه کربلا بسیار چشمگیر است. علاوه بر این مضامین، صحنه‌هایی از رستاخیز و جهان پس از مرگ (داوری‌های روز قیامت) و فرشته‌ها وجود دارد؛ بنابراین با حضور حکومت سادات علوی در شمال ایران بالأخص در مازندران و گیلان و به‌عنوان نخستین پایه‌گذاران مذهب تشیع، این مذهب در دیوارنگاره‌های بناهای مذهبی توسط هنرمندان عامه منعکس گردید.

۳. حکومت سادات مرعشی شیعه مذهب در قرون ۸ و ۹ ه.ق.

بررسی‌های تاریخی نشان‌گر این است که عقاید مذهبی، به دو شیوه در هنر و معماری این سرزمین مؤثر واقع شده‌اند؛ اول، ساخت آثاری که مستقیماً تشیع بدان توصیه کرده است، مانند مساجد در حوزه معماری. دوم، الهام‌بخش آفرینش‌ها و تزئینات در آثار مذهبی محض و غیرمذهبی که می‌توانسته محملی برای ارئه اندیشه‌ها، آمال و آرزوهای مردم بومی باشد، مانند سقائفارها (کلانتر و گرامیان، ۱۳۹۲: ۹۱). با توجه به رویکردهای سیاسی و مذهبی حکومت‌های محلی و مرکزی در مازندران و ایران، می‌توان حضور سقائفارها را به دوره حکومت مرعشیان در منطقه مازندران نسبت داد. حوزه حکومت سادات مرعشی در مازندران سه بخش بوده است؛ الف) حوزه آمل؛ حوزه شروع و تکامل حکومت. ب) حوزه بابل؛ همراه با حوزه آمل، حوزه اقتدار حکومت، پ) حوزه ساری؛ همراه با حوزه آمل و بابل، حوزه انحطاط و افول حکومت (مجد، ۱۳۸۰: ۱۵ تا ۹۴).

در دوره صفویه، به مازندران بنا به دلایل سیاسی و مذهبی، توجه بسیاری می‌شود و با توجه به رسمی شدن مذهب شیعه، جایگاه و پایگاه مردمی سادات و شیعیان زیاد می‌شود (چلکووسکی، ۱۳۸۴: ۳). پهنه‌بندی سه حوزه حکومت مرعشیان در مازندران شامل این موارد است؛ الف) آمل در حوزه غربی (لاریجان، محمودآباد و نور). ب) بابل و حوزه مرکزی (قائم‌شهر، بابلسر و فریدون‌کنار). پ) ساری و حوزه شرقی (سوادکوه، نکا، بهشهر). با توجه به حوزه جغرافیایی حکومت مرعشیان در مازندران در دوران اولیه و اقتدار (نقشه ۱) و آثار برجای مانده از سقائفارها در حوزه جغرافیایی مرکز مازندران (نقشه ۲) مشاهده می‌شود که، تا اندازه‌ی زیادی این دو نقشه با کمی اغماض باهم تطابق دارد (معماریان و پیرزاد، ۱۳۹۱: ۴۲)؛ جایگاه و دوره دوم سقائفارها (دوره قاجاریه) از دوره اول (دوره مرعشیان و صفویه) والاتر است. دوره‌ای که تغییر و تحولات سیاسی در این منطقه شروع و اوج می‌گیرد. در این دوره، تعزیه و ساخت تکیه و حسینیه رواج بیشتری می‌یابد (چلکووسکی، ۱۳۸۴: ۸۱-۸۰).

با حضور حکومت سادات مرعشی در شمال ایران، مضامین شیعی در دیوارنگاره‌های این اماکن مذهبی منبعث گردید. یکی از این نقوش «فرشتگان» است. فرشته به‌عنوان نمادی از تفکر کیهان‌شناسانه در ادوار مختلف تاریخ ایران، به‌ویژه در تمدن ایرانی-اسلامی از اهمیت بسیار برخوردار است و فرشته‌شناسی^۲ علمی است که به‌طور خاص به مطالعه و تحقیق درمورد فرشتگان می‌پردازد. نقش فرشتگان یا ملائک (افراد مافوق انسانی)، طیف گسترده‌ای از دیوارنگاره‌هایی با مضمون مذهبی بوده که دربرگیرنده انبوهی از نقاشی‌های فرشتگان به‌نام‌های «ملک حجاب»، «ملک رحمت»، «ملک عذاب»، «ملک دارای زمین»، «صوراسرافیل»، «ملک با ترازوی عدالت» و «ملک شهر لوط (لوت)» هستند. تمامی این ملائک، تاجی بر سر داشته و اغلب ذکر نام و القاب آن‌ها در کنارشان دیده می‌شود؛ همچنین دارای مشخصه‌های بارزی چون: بال^۳، تاج، پیراهن، شالی که به دور کمر آن‌ها بسته شده است، هستند و اکثراً ابزاری در دست دارند که نماد وظیفه و معرف آن‌ها است (شاگری، ۱۳۹۲: ۹۳). سقائفار این کومه کوچک چوبی، شکوه مذهب و فرهنگ غنی مردمانی را به دوش می‌کشد که روزگاری وزنه سنگینی جهت زنده نگه داشتن شیعه در ایران

نقشه ۱. محدوده قلمروی حکومت مرعشیان در دوران اقتدارشان در منطقه طبرستان، با توجه به تقسیمات سیاسی امروز (معماریان و پیرزاد، ۱۳۹۱: ۴۳).

Map 1. The territory of the Marashian government during their period of power in the Tabaristan region. According to today's political divisions (Memarian & Pirzad, 2011: 43). Era (Authors, 2021).

نقشه ۲. محدوده قرارگیری سقانفارها در منطقه مازندران با سه حوزه آمل، بابل و ساری (معماریان و پیرزاد، ۱۳۹۱: ۴۳).

Map 2. The location range of Saqanfars in Mazandaran region with the three districts of Amol, Babol and Sari (Mamarian and Pirzad, 2011: 43).

بودند. سقانفار برگرفته از باوری ست که از دل مردم این جامعه برمی خیزد؛ به طوری که به قداست آن ایمان دارند و خواسته خود را، از اعماق وجود از خدای سقا خواستارند. هویت معماری این بنا به دلیل بکر بودنش و همچنین همجنس بودن با طبیعت مازندران و سادگی و بی آلاچی موجود در آن از ارزش معنوی بالایی برخوردار است (تصاویر ۱ و ۲).

رسمی شدن مذهب شیعه در عصر صفوی

بستر جامعه ایران قبل از به قدرت رسیدن ایلخانان، مذهب سنی بود که با حمله مغول به ایران کم کم تضعیف شد و زمینه را برای روی کار آمدن شیعه آماده کرد. گفتنی است؛ شیعه رفته رفته در تاریخ ایران از یک جنبش مقاومت، به مذهبی با الهیات و کلام خاص خود تبدیل شده است (خیرجوسادات و همکاران، ۱۳۹۶: ۸۴).

تصویر ۲. ملک باران، سقانفار رمنت، مازندران، بابلسر، روستای رمنت (محمودی، ۱۳۹۰: ۱۵۶).

Fig. 2. Malek Baran, Saqanfar Rement, Mazandaran, Babolsar, Rement village (Mahmoudi, 2011: 156)

تصویر ۱. سنجش اعمال، سقانفار شیاده، مازندران، بابل، روستای شیاده (رستمی و باباجان تبار، ۱۳۹۳: ۱۰۱).

Fig 1. Sensing actions, Saqanfar Shiadeh, Mazandaran, Babol, Shiadeh village (Roostami and Babajan Tabar, 2013: 101).

رسمی شدن مذهب تشیع از وضعیت سابق رهایی یافت و در ایران از یک اقلیت به اکثریت تبدیل شد. تشکیل دولت نیرومند شیعی صفوی، پایگاه و پناهگاه مستحکمی برای مهاجرت علمای شیعه از دیگر نقاط به مرکز تشیع به ایران گردید. ورود علمای مذهب تشیع به ایران و تجمع آن‌ها در مرکز قدرت صفوی (شهر اصفهان) و برخورد آن‌ها با روحانیت داخل کشور، مسائل جدیدی را در قلمرو اندیشه‌های سیاسی و مذهبی پدیدار ساخت. حاکمان و پادشاهان صفوی به منظور ترویج و تبلیغ بیش‌تر مذهب شیعه، دستور ساخت مساجد و ابنیه‌های مذهبی بزرگ‌تری را، براساس مبانی اعتقادی شیعی در مملکت تحت حکومت خود، صادر نمودند (حقیقت‌بین و همکاران، ۱۳۹۲: ۶)؛ انعکاس این اندیشه در دیوارنگاره‌های این اماکن مذهبی به خوبی قابل مشاهده است. توسعه فرهنگی در دوره صفوی با اعتقاد به باورهای مذهبی و معنوی (دستاوردهای بارز ادبیات، اخلاق، تعلیم و تربیت، فلسفه، عرفان و هنر) و هم‌چنین توسعه فرهنگ مادی (علم، صنعت، تولید و تبادلات تجاری) در اجتماع پایتخت صفوی که شامل مردمان و طایفه‌های مختلف بود، حاصل موفقیت برنامه‌ریزی‌های اجتماعی اقتصادی مسئولان در قالب حکومت مرکزی قدرتمند و اتحاد مردم تحت لوای مذهب شیعه بود (دوست‌ثانی، ۱۳۸۵: ۳۸۵). در این راستا، در عصر قاجار سفرنامه‌هایی به ترسیم مذهب شیعه پرداخته‌اند. از مهم‌ترین سفرنامه‌های روزگار قاجاریه در ترسیم آداب و رسوم و عقاید شیعیان، سفرنامه بنجامین^۵ است.

حمایت شاهزادگان از هنر شیعی در شهرهای مطرح

در عصر قاجار با توجه به اوضاع نابسامان حکومتی، حاکمان وقت به جهت حفظ جایگاه خود مجبور به حمایت از روحانیون و تشیع شدند؛ بنابراین از ساختن بناهای مذهبی حمایت کردند (مهدی‌زاده‌نامی، ۱۳۹۷: ۱۰). شاهان در پایتخت حکومتی خود و برخی مراکز شهرها دست به فعالیت‌هایی بیشتری زدند. شهر تهران، نه تنها به عنوان پایتخت دولتی با داعیه مذهبی شیعی، بلکه به دلیل تعامل و تقابل‌های فکری و مذهبی ملی و فراملی و هم به لحاظ هم‌آوردی نهادهای تأثیرگذار در این عرصه، که از مکتب‌خانه‌ها تا سفارتخانه‌ها را نیز شامل می‌شد، دارای اهمیتی مضاعف است (الویری و قرائتی، ۱۳۹۲: ۳). تبریز ولیعهدنشین دوره قاجار بود و در حکم پایتخت دوم قاجاریه مورد توجه بود؛ هم‌چنین هنر شیعی در قلمرو دیگر ایالات و شهرهای مطرح عصر قاجاریه مانند: خراسان، فارس، کرمانشاه، اصفهان، مازندران و گیلان نسبت به سایر شهرها بیشتر نمایان شده است (تصاویر ۳ و ۴).

تصویر ۴. سلیمان خزایی، بخش زینبیه، تکیه معاون الملک، کرمانشاه (یوزباشی، ۱۳۹۹).

Fig. 4. Suleiman Khazaei, Zainabiyeh sector, Tekiye Moaven-Al Molk, Kermanshah (Youzbashi, 2019)

تصویر ۳. غدیر خم، بخش زینبیه، تکیه معاون الملک، کرمانشاه (یوزباشی، ۱۳۹۹).

Fig. 3. Ghadir Kham, Zainabiya section, Tekiye Moaven-Al Molk, Kermanshah (Youzbashi, 2019)

زیارت اماکن مذهبی با قرار گرفتن برخی شهرها بر سر راه زیارتی

در بررسی مختصات و موقعیت جغرافیایی ایران برخی شهرها بر سر راه زیارتی قرار گرفته‌اند؛ به طور مثال، شهر قم به علت قرار گرفتن حرم حضرت معصومه علیها السلام، وجود مقابر شاهان صفویه و قاجاریه و تنی چند از شخصیت‌های بزرگ سیاسی و دینی، نزدیکی به پایتخت سیاسی- مذهبی کشور و تجمع شخصیت‌های معروف مذهبی در این شهر اهمیتی سیاسی و مذهبی داشت و شاهان قاجار سعی داشتند از این شرایط قم برای کسب مشروعیت بیشتر مذهبی و سیاسی خود استفاده کنند (وزین افضل و قنبری کلاشی، ۱۳۹۰: ۱۰۱). اهمیت دیگر قم به واسطه نظر شیعیان در مورد مقدس بودن خاک این شهر است؛ به همین علت مردم اجساد خود را، که قادر نبودند برای خاک سپاری به عتبات عالیات حمل کنند، به قم می‌آوردند و در قبرستان‌های قم، که نزدیک حرم و یا امام‌زاده‌ها قرار داشتند، دفن می‌کردند. در این بین، راه‌های قم اهمیت خود را نشان می‌دادند (همان: ۱۰۴). همچنین کرمانشاه بر سر راه زیارتی کربلا و نجف (راه عتبات عالیات) قرار دارد؛ از این‌رو زوار شیعه زیادی از نواحی مختلف ایران و کشورهای همسایه برای زیارت عتبات از کرمانشاه عبور می‌کردند که در دوران مشروطیت افزایش چشم‌گیری داشته‌اند (کلهر، ۱۳۸۶: ۱۴۷) و کاروان‌سراهای متعدد شهر اغلب پر از بازرگانان یا زائرانی بودند که عازم زیارت کربلا بوده‌اند. کلیه راه‌های زمینی زائران قفقاز، افغانستان و آسیای مرکزی به مکان‌های مقدس کربلا و نجف از شهر کرمانشاه می‌گذشت که با عبور خود را ثروتمند می‌کرد (زارعی و حیدری باباکمال، ۱۳۹۶: ۱۲۶). براساس نوشته‌های سیاحان این دوره می‌توان به اهمیت راه یاد شده پی برد. «اوژن فلانندن»، «هوگو گروته»، «ادوارد پولاک» و «لوران دوسرسی» رونق شهر کرمانشاه را در رابطه با حرکت کاروان‌های عظیم با بارهای حاوی نعش مردگان می‌دانستند که به کربلا و نجف حمل می‌شدند (فلانندن، ۱۳۲۴: ۱۹۶؛ گروته، ۱۳۶۹: ۸۲؛ پولاک، ۱۳۶۱: ۳۰۹-۳۰۷؛ دوسرسی، ۱۳۶۳: ۲۲۸-۲۲۶)، زوار قبل از آن‌که به مقصد زیارت خود برسند، بر سر راه، اماکن مذهبی قرار داشته که می‌توانستند نمازهای یومیه خود را در این فضاهای مقدس به جا آورده و همچنین آمادگی معنوی برای زیارت داشته باشند؛ در نتیجه، این دیوان‌نگاره‌ها را آراسته به مضامین مذهبی کرده‌اند تا با حضوری مشتاقانه در بارگاه پاکان جهان حضور پیدا کنند (تصاویر ۱ و ۲) همچنین اماکن زیارتی بر روی کاشی‌ها منقوش شده است (تصاویر ۵، ۶ و ۷).

تصویر ۵. نقوش مذهبی (بارگاه حضرت عباس)، تصویر ۶. نقوش مذهبی (بارگاه رسول الله و قدمگاه بخش حسینییه، تکیه معاون‌الملک، کرمانشاه امام‌رضا)، بخش حسینییه، تکیه معاون‌الملک، کرمانشاه (یوزباشی، ۱۳۹۹).

Fig. 6. Religious motifs (Court of Rasoolullah and Imam Reza's Walkway), Hosseiniyeh section, Tekiye Moaven-Al Moaven-Al Molk, Kermanshah (Youzbashi, 2019).
Fig. 5. Religious motifs (Hazrat Abbas Court), Hosseiniyeh section, Tekiye Moaven-Al Moaven-Al Molk, Kermanshah (Youzbashi, 2019).

تجلی باورهای عامیانه شهرهای مختلف بر دیوارنگاره‌ها

در تاریخ معماری ایران، گونه‌های مختلف معماری با توجه به بسترهای جغرافیایی و اقلیمی و برحسب شرایط متغیر سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و مذهبی پایه عرصه وجود گذاشتند و در طی تاریخ به رشد و شکوفایی رسیدند. معماری مذهبی اسلامی-شیعی در ایران که نماد شاخصه‌های فرهنگی تشیع است، سندی مستند و دست‌مایه‌ای موثق برای تشریح چگونگی تداعی معانی و انتقال مفاهیم و ارزش‌های آئینی و اجتماعی به جامعه مخاطب قلمداد می‌گردد (ذال و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۳۸). انواع معماری مانند: حسینه‌ها، تکیه‌ها، سقانفارها و غیره، جزو گونه‌های معماری متأثر از فرهنگ شیعه در ایران است و نمود مذهب تشیع در دیوارنگاره‌های این اماکن هویدا است؛ به طور مثال، مقبره‌ها و مزارات اسلامی به لحاظ جایگاه حساسی که دارند، باید هم نشانگر ارزش نهادن به فرد متوفی باشند و هم در آن‌ها مبانی اعتقادی دینی نادیده گرفته نشود. در دیوارنگاره‌های بقاع می‌توان تجلی باورها و اعتقادات عامیانه را دید و همین باورها و اعتقادات است که زمینه‌ای برای تجلی هنرهای عامیانه فراهم آورده است (خیرجوسادات و همکاران، ۱۳۹۶: ۸۹)؛ به طور مثال، در دیوارنگاره‌های سقانفارهای مازندران، باورهای عامه مردم مازندران مورد توجه بوده است. یکی از نقوش انسانی که در سقانفارها بسیار خودنمایی می‌کند، نقش مردانی است ملبس به لباس‌های قاجاریه که در گروه‌های سه یا چهار نفره و یا حتی به صورت تنها، سلاحی را به دوش گرفته‌اند و در حال رفتن به شکار هستند. مردم مازندران در زمان گذشته از گوشت پرنده‌گان شکارشده، استفاده می‌کردند و نیز در حال حاضر، این روش به صورت تفریحی در بعضی نقاط استان دیده می‌شود. اما منظور از این نقوش فعالیت شکار نیست، بلکه مردانی است که اسلحه حمل می‌کنند. حمل اسلحه

تصویر ۷. نقوش مذهبی (بارگاه شاهزاده عبدالعظیم)، بخش حسینیه، تکیه معاون‌الملک، کرمانشاه (یوزباشی، ۱۳۹۹).

Fig. 7. Religious motifs (Prince Abdul Azim's court), Hosseiniyeh section, Tekiye Moaven-Al Molk, Kermanshah (Yozbashi, 2019).

نمایانگر روحیه پهلوانی آنان و نماد مردانه است. اسلحه آنان به جهاتی در رویارویی با دشمنی است، باید با آن‌ها بجنگند و این دشمنان ممکن است انسان و یا جانوران باشد. سلاح در این آثار می‌تواند هم معرف پهلوان و هم معرف دشمنی باشد که پهلوان می‌کوشد او را نابود کند. بهترین خوانش از این نماد، نظریه یونگ است که معتقد است «سلاح، نمود اراده‌ای است که به سوی هدفی مشخص نشانه‌گیری شده است» (سرلو، ۱۳۸۹: ۱۳۸). درواقع این نظریه با آن‌چه نقاش در این تصاویر قصد بیان آن‌را داشته، صدق می‌کند و می‌توان به این نتیجه رسید که وفور این تصاویر در سقائفارهای مازندران نمادی از مردانی است که همیشه آماده دفاع از دشمنان سرزمین خود هستند (تصویر ۸). درمیان نقوشی که مربوط به مردان به همراه اسلحه است، نقوش جنگجویان

تصویر ۸. اسلحه، سقانفار کیجا، بابل، مازندران (یوزباشی، ۱۴۰۰).

Fig. 8. Weapons, Saqanfar Kija, Babylon. Mazandaran (Youzbashi, 2021).

نیز دیده شده است (تصویر ۹) که از لحاظ فرمی با مردان شکارچی نزدیک است و تفاوت آن در پوشش نظامی آنان است و گروه‌های نوازنده که در یک خط افقی قرار دارند، از حرکتی مانند رژه نظامی حکایت دارند (تصویر ۱۰).

نزدیک بودن دیوارنگاره‌های اماکن مذهبی قاجار به اماکن ایران باستان

توجه و اهمیت به عنوان خاستگاه‌های هنر ایران باستان (هخامنشی و ساسانی) رویکردی بود که به طور خاص از زمان «فتحعلی شاه» آغاز شد و هنرمندان دیوارنگاره‌ها در آثارشان از تصاویر موضوعات هنر ایران باستان استفاده می‌کردند. اغلب نقوش برجسته قاجار متأثر از آثار ساسانی و حتی در همان مکان‌ها شکل گرفته‌اند؛ به طور مثال، چند کاشی‌نگاره با نقش فرشته بال‌دار (نیکه) در «تکیه معاون‌الملک» در کرمانشاه قرار دارد که متأثر از نقش برجسته فرشته بال‌دار از نقوش ساسانی تاق‌بستان است و تکیه معاون‌الملک در نزدیکی این مکان قرار دارد.

تصویر ۹. جنگجویان، سقانفار کیجا، بابل، مازندران (یوزباشی، ۱۴۰۰).

Fig. 9. Warriors, Saqanfar Kija, Babylon, Mazandaran (Youzbashi, 2021).

تأثیر کتاب‌های چاپ سنگی

چاپ سنگی (لیتوگرافی) از اواسط عصر قاجار وارد ایران شد. گسترش شیوه چاپ سنگی، زمینه‌های به وجود آمدن فرهنگ تصویری جدیدی را در نیمه دوم حکومت قاجاریه در ایران فراهم نمود. تعدد

تصویر ۱۰. جنگجویان، سقانفار کیجا، بابل، مازندران (یوزباشی، ۱۴۰۰).
Fig. 10. Warriors, Saqanfar Kija, Babylon.Mazandaran (Youzbashi, 2021).

این آثار و امکان تهیه آن‌ها با هزینه اندک، در گسترش هرچه سریع‌تر این فرهنگ مؤثر بوده است. تصاویری با موضوعات تخیلی و انتزاعی در اماکن مذهبی چون سقانفارهای مازندران دیده شده است. از آنجا که مازندران مرکز حکومت در زمان ظهور کتاب‌های چاپ‌سنگی در ایران بوده است، تأثیر تصاویر آن بر دیوارنگاره‌های اماکن مذهبی به‌وفور دیده شده است؛ به‌طور مثال، نسخهٔ عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات، ۱۲۶۴ ه.ق. ترجمهٔ فارسی از متن عربی نوشتهٔ «محمد بن زکریا القزوینی» با تصاویری از «میرزا علیقلی خویی» است. تصاویر موجودات ماورائی و افسانه‌ای، اعم از: حیوانات، گیاهان یا موجودات ترکیبی در آن دیده می‌شوند. از عجایب خشکی تا عجایب بهر، صور فلکی و کواکب همه و همه، از گستردگی به‌میزان بالا در تعداد کل نقوش را دارند. بسیاری از این موجودات عجیب عیناً و بدون تغییر در این مکان‌ها به تصویر کشیده شده‌اند، اما تعدادی از آن‌ها تغییراتی ایجاد شده و فرم‌های جدیدی به خود گرفته‌اند که با عجایب موجود در کتاب عجایب‌المخلوقات تفاوت‌هایی دارند. این تغییرات به‌سبب وجود دانش و اطلاعات شفاهی است که به مرور ایام در ذهن نقاش نقش‌بسته و سپس بر فضای این بناهای مذهبی نشستند. اغلب این نقوش در ارتباط با دیو و اهریمن و یا جنیان و پریان است که منشأ آن، اعتقادات مردم منطقه

تصویر ۱۲. کاشی نگاره فرشته بال‌دار، تکیه معاون‌الملک، کرمانشاه (یوزباشی، ۱۳۹۹).
Fig. 12. Winged angel tile painting, Tekiye Moaven-Al Molk, Kermanshah (Youzbashi, 2019).

تصویر ۱۱. نقش برجسته فرشته بال‌دار. تاق‌بستان، کرمانشاه (<https://iranbia.com/tag/persia>).
Fig. 11. Winged angel relief. Taqobstan, Kermanshah (<https://iranbia.com/tag/persia>).

می‌باشند (محمودی، ۱۳۹۰: ۲۳۳). نقش مایه بدن ماهی با سر پرنده (تصویر ۱۳ و ۱۴) و نقش مایه بدن ماهی با سر انسان نمونه‌های الهام‌گرفته شده از کتاب عجایب‌المخلوقات هستند.

تصویر ۱۴. نقش مایه بدن ماهی با سر پرنده، کتاب عجایب‌المخلوقات (https://kotob.blogsky.com/1394/03/30)

Fig. 14. Fish-body-bird-head pattern, Book of Wonders-Al-Makhluqat, (https://kotob.blogsky.com/1394/03/30).

تصویر ۱۳. نقش مایه بدن ماهی با سر پرنده، عجایب‌المخلوقات، سقانفار شرمه‌کلا، بابلسر، مازندران (محمودی، ۱۳۹۰، ۲۳۷).

Fig. 13. Fish body motif - bird's head, Ajaib-ul-Makhluqat, Saqanfar Sharme-Kola, Babolsar, Mazandaran (Mahmoudi, 2010, 237)

افزایش مبادلات و مراسلات تجاری و فرهنگی با دیگر ملل با قرار گرفتن برخی شهرها بر سر راه تجار

تمامی شهرهای ایران در عصر قاجار، در مسیر توسعه خود با موانعی، از جمله: فقدان امنیت، افزایش عوارض گمرکی، وجود بانک‌های خارجی، هرج و مرج مسکوکات و کمبود راه‌های تجاری روبه‌رو بودند (فشاهی، ۱۳۶۰: ۲۵۱-۲۳۵)؛ به دلیل نقش و اهمیت ارتباطات و مبادلات با غربی‌ها و عثمانی‌ها، توجه به موقعیت شهرهایی چون کرمانشاه ضروری می‌نماید. کرمانشاه به عنوان یکی از قدیمی‌ترین، مهم‌ترین، بزرگ‌ترین و پرجمعیت‌ترین شهر مناطق جنوبی کردنشین، و نیز به علت قرارگرفتن بر سر راه تجاری-زیارتی، تهران-همدان-بغداد، عتبات به عنوان پایگاه حکومت مرکزی قاجار و قطب تجاری مناطق غربی مطرح بود. کرمانشاه به عنوان یگانه گذرگاه سهل و مطمئن میان ایران و بین‌النهرین بود که سبب رونق کرمانشاه گردید (کلهر، ۱۳۸۶: ۱۵۰-۱۴۷)، (نقشه ۳). «اوبن» معتقد است که مسیر بغداد-کرمانشاه-همدان، بهترین مسیر برای ورود به فلات ایران است و می‌گوید از هنگامی که ارتباط تجاری میان اروپا و بازارهای بغداد توسعه یافته، طبیعی‌ترین و بهترین راه صدور کالا، مسیر کرمانشاه است (اوبن، ۱۹۷۸: ۳۳۹). مناطق کردنشین از سه راه دیگر (ساوجبلاغ-روانداز-سلیمانیه، بانه-سقز-سلیمانیه، و مریوان-سنندج) نیز به بین‌النهرین مرتبط می‌شدند (اولیویه، ۱۹۹۸: ۳۴)؛ ولی به علت کوهستانی و صعب‌العبور بودن مناطق و ناامنی ناشی از ایلات و عشایر چندان مورد توجه تجار قرار نمی‌گرفت (کلهر، ۱۳۸۶: ۱۵۰). «دوسرسی» که در سال ۱۲۵۵ هـ.ق. به ایران آمد، می‌گوید: «کرمانشاه پایتخت کردستان ایران است، در آنجا آن چه موجب رفاه مردم می‌گردد، مسافرانی هستند که از این راه به عربستان می‌روند و زائرانی هستند که از کربلا برمی‌گردند، که طبعاً مقداری پول خود را در این شهر مصرف می‌کنند» (دوسرسی، ۱۳۶۳: ۲۲۸-۲۲۶). پس کرمانشاه از گذشته‌های دور ناحیه تجاری مهمی در مسیر شبکه بازرگانی زمینی به شمار می‌آمد که کالاهای تجاری چین و آسیای جنوب شرقی از طریق آن به مقصد بازارهای خاورمیانه و اروپا صادر می‌شد (زارعی و حیدری‌باباکمال، ۱۳۹۶: ۱۱۰).

نقشه ۳. مسیر جاده ابریشم و گذر آن از شهرهایی چون: مشهد، تهران، همدان و کرمانشاه (<https://lahzeakhar.com/Tourist-attractions-full-information/24977>).

Map 3. The route of the Silk Road and its passage through cities such as Mashhad, Tehran, Hamadan and Kermanshah (<https://lahzeakhar.com/Tourist-attractions-full-information/24977>).

همچنین به دلیل اعمال سیاست‌های خاص، تهران یکی از مراکز مهم تجاری کشور به شمار می‌رفت. بازار تهران، تنها قطب اقتصادی و محل ورود و خروج کالاهای ایرانی و خارجی بود (شاه‌حسینی، ۱۳۷۵: ۱۲۲). تهران در نیمه راه آذربایجان و خراسان بود و اهمیت منطقه از گذشته پرافتخار شهر بزرگ ری معلوم می‌شد که قرار بود تهران ادامه‌دهنده سنت آن باشد. موفقیت‌های دوره وحدت و مدرن‌سازی تدریجی تهران را در تاریخ ایران نباید دست‌کم گرفت. آثار مهم معماری در پایتخت تنها در اواخر سلطنت «ناصرالدین شاه»، یا به عبارت دقیق‌تر پس از شروع بازسازی و بزرگ‌سازی شهر در حدود سال ۱۲۸۷ ه.ق. / ۱۸۷۰ م. ساخته شد (مینورسکی و طبایی، ۱۳۸۷: ۱۰۹)؛ از این رو، بازتاب مضامین روزمره و تصاویری چون: ابنیه و مناظر شهری، طبیعت و فناوری‌های روز برگرفته از: عکس‌ها، تمبرها، کارت‌پستال‌ها و روزنامه‌های ایرانی و فرهنگی به سهولت فراهم شد (تصاویر ۱۵ و ۱۶).

نتیجه‌گیری

بدون تردید هنر معماری یکی از بارزترین مظاهر تمدن هر قوم و ملت و بهترین بازگوکننده نحوه برخورد آن ملت با مسائل مربوط به حیات و بینش وی از جهان خلقت است. در طول تاریخ ایران همیشه بین هنر و باورهای مردم ارتباط تنگاتنگی برقرار بوده است و هنرمندان توانسته‌اند با زبان هنر، معنا و مفهوم را در قالب نقش‌های تزئینی و نمادین مبتنی بر اصول زیباشناختی بیان کنند. دیوارنگارهای عامیانه بناهای مذهبی، میراث ملی و معنوی محسوب می‌شوند که ارزش‌های بسیاری را در خود حفظ کرده و با باورهای مردم گره خورده است. مذهب در عمق جان مردمان این قوم ریشه دوانده است. گرایش به تشیع و محبت به خاندان اهل بیت عصمت و طهارت پس از ورود اسلام به ایران، سراسر این سرزمین را مزین ساخته و از این‌روست که در هر شهر و دیار، این عشق و علاقه به‌گونه‌ای جلوه‌گر گشته است. ارتباط این بناها و دیوارنگارهای آن با مفاهیم

تصویر ۱۵. منظره، مسجد نصیرالملک، فارس (یوزباشی، ۱۴۰۰).

Fig. 15. Landscape, Nasir-ul-Molk Mosque, Fars (Youzbashi, 2021).

تصویر ۱۶. منظره، مسجد نصیرالملک، فارس (یوزباشی، ۱۴۰۰).

Fig. 16. Landscape, Nasir-ul-Molk Mosque, Fars (Youzbashi, 2021).

جدول ۱. عوامل مؤثر قلمرو جغرافیایی در انعکاس مضامین شیعی و غیرمذهبی در دیوارنگاره‌های بناهای مذهبی عصر قاجار (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Table 1. The effective factors of geographical territory in reflecting Shiite and non-religious themes in the murals of religious monuments of the Qajar era (the authors, 2021).

مضامین دیوارنگاره‌ها						مذهبی	عوامل مؤثر قلمرو جغرافیایی در انعکاس مضامین دیوارنگاره‌های بناهای مذهبی قاجار
غیرمذهبی					روزمره		
ادبی	باستانی	مکتوبی	علمی	تخیلی			
-	-	-	-	-	-	*	پناه آوردن خاندان پیامبر به مناطق کوهستانی از شر خلفای بغداد (حریم امن بنا)
-	-	-	-	-	-	*	حضور علویان زیدی و تشکیل حکومت آن‌ها در سال ۲۵۰ ه.ق.
-	-	-	-	-	-	*	حکومت سادات مرعشی شیعه مذهب در قرون ۸ و ۹ ه.ق.
-	-	-	-	-	-	*	رسمی شدن مذهب شیعه در عصر صفوی
-	-	-	*	-	-	*	حمایت شاهزادگان از هنر شیعی در شهرهای مطرح
-	-	-	-	-	-	*	زیارت اماکن مذهبی با قرار گرفتن برخی شهرها بر سر راه زیارتی
*	*	-	-	-	*	*	تجلی باورهای عامیانه شهرهای مختلف بر دیوارنگاره‌ها
-	*	-	*	*	*	-	توجه و اهمیت به عنوان خاستگاه‌های هنر ایران باستان
*	*	*	*	*	*	*	تأثیر کتاب‌های چاپ سنگی
*	-	*	*	*	*	-	افزایش مبادلات و مراسلات تجاری و فرهنگی با دیگر ملل با قرار گرفتن برخی شهرها بر سر راه تجارتی

شیعی و آئین‌های جمعی مرتبط با مذهب شیعه موجب پررنگ شدن نقش اجتماعی این اماکن و تقویت حیات اجتماعی شهر می‌شده است. قلمرو جغرافیایی هر بنای مذهبی پیوند معماری بومی با نگرش آئینی دین اسلام به مذهب تشیع است، پس دیوارنگاره‌های بناهای مذهبی عصر قاجار از تحولات آئینی مذهب تشیع و تأثیرپذیری از فرهنگ و تحولات سیاسی جامعه عصر خود ایجاد شده‌اند. با توجه به یافته‌های پژوهش، پاسخ به پرسش‌ها را به ترتیب، به شرح زیر می‌توان بیان کرد:

- عوامل مؤثر قلمرو جغرافیایی در نحوه انعکاس مضامین در دیوارنگاره‌های بناهای مذهبی عصر قاجار کدام‌اند؟ یکی از عوامل تأثیرگذار ظهور مضامین متعدد در دیوارنگاره‌های بناهای مذهبی عصر قاجار، قلمروی جغرافیایی است؛ این عامل نیز از عواملی برخوردار است که در نحوه

انعکاس مضامین دیوارنگاره‌های بناهای مذهبی عصر قاجار مؤثر واقع شده است. اهم عوامل بدین شرح است: وقایع تاریخی تعیین‌کننده (پناه‌آوردن خاندان پیامبر به مناطق کوهستانی از شر خلفای بغداد، حضور علویان زیدی و تشکیل حکومت آن‌ها در سال ۲۵۰ ه.ق. حکومت سادات مرعشی شیعه مذهب در قرون ۸ و ۹ ه.ق. رسمی شدن مذهب شیعه در عصر صفوی، معماری مذهبی اسلامی - شیعی در ایران)، حمایت شاهزادگان از هنر شیعی در شهرهای مطرح، زیارت اماکن مذهبی با قرار گرفتن برخی شهرها بر سر راه زیارتی، تجلی باورهای عامیانه شهرهای مختلف بر دیوارنگاره‌ها، توجه و اهمیت به عنوان خاستگاه‌های هنر ایران باستان، تأثیر کتاب‌های چاپ سنگی و افزایش مبادلات و مراسلات تجاری و فرهنگی با دیگر ملل با قرار گرفتن برخی شهرها بر سر راه تجارتنی (جدول ۱).

- نحوه انعکاس مضامین شیعی در دیوارنگاره‌های بناهای مذهبی شهرهای مختلف عصر قاجار به چه صورت بوده است؟ تجلی مضامین و موضوعات شیعی در همه دیوارنگاره‌های شهرهای مختلف یکسان نبوده، بنا به ماهیت و ویژگی‌های اقلیمی آن شهر، خاستگاه و بستر مناسب‌تری برای تجلی این‌گونه مضامین بوده‌اند؛ به‌طور مثال، شهرهای مازندران، گیلان و کرمانشاه با توجه به شرایط قلمرو جغرافیایی خود در نحوه انعکاس مضامین شیعی در دیوارنگاره‌های عصر قاجار مؤثر واقع بوده‌اند.

دیوارنگاره‌ها، وام‌دار میراث معنوی شیعی در میان عوام هستند و از ارزش‌های والای مردم‌شناسی و جامعه‌شناسی شیعی برخوردار هستند. همه دیوارنگاره‌ها به مثابه گنجینه ارزشمندی هستند که مبین زندگی و معیشت مردم بومی و حاوی فرهنگ، عادات، آداب و اعتقادات آن‌ها است، امید است با شناسایی و معرفی این آثار، ریشه و گوهر خویش را بیش از پیش ارج نهاده و به خود و اصل خود بازگردیم.

پی‌نوشت

۱. برای مطالعه بیشتر زیرمجموعه‌های مضامین غیرمذهبی در دیوارنگاره‌های بناهای مذهبی عصر قاجار به نمودار شماره ۲ این مقاله رجوع کنید: یوزباشی، عطیه؛ حسینی، سیدرضا؛ و پرویز اقبالی (۱۴۰۰). «بررسی ارزش‌های زیباشناسی براساس رابطه صورت و معنا در دیوارنگاره‌های مذهبی عامیانه بناهای مذهبی عصر قاجار (نمونه موردی: بقاع متبرکه اصفهان)»، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ۱۲ (۴۲): ۱۳۶.
۲. فرشته‌شناسی یکی از مهم‌ترین مباحث در ادیان توحیدی است و به‌گفته «هانری کرین» «یکتاپرستی اگر با فرشته باوری همراه نباشد، در ذات خود امری ناقص است و بدون آن، تجلی نام‌ها و صفات الهی امری منتفی است» (کرین، ۱۳۷۱: ۱۹۵).
۳. در همه فرشتگان بال وجود دارد و این نماد به هر موجود زنده‌ای که متصل باشد نمادی ایزدی و همچنین نماد قدرت محافظ است. بال‌های در حال پرواز آزادی و پیروزی را نوید می‌دهند و فرشته را به یک موجود قدسی بدل کرده است (شاکری، ۱۳۹۲: ۹۵).
۴. سفرنامه، در حقیقت مجموعه‌ای از مشاهدات و گزارش‌های یک مسافر است که مبتنی بر دیدگاه خاص و آرا و عقاید وی از پدیده‌های اجتماعی و اوضاع اقتصادی-سیاسی یک جامعه می‌باشد (عرفان و بارانی، ۱۳۹۲: ۲۰۲).
۵. «بنجامین»، نخستین سفیر رسمی آمریکا در ایران، سفرنامه «ایران و ایرانیان» را در عصر قاجار نگاشته است. ویژگی منحصر به فرد این سفرنامه، اهتمام خاص وی به تشیع و شیعیان است (عرفان و بارانی، ۱۳۹۲: ۲۰۴). تجلی شعایر شیعی در آثار معماری، به‌ویژه تزئینات آن، حیرت بنجامین را برانگیخته است؛ وی اوج این تعالی را در طراحی و معماری شهر اصفهان می‌بیند که به‌طور حتم کلکسیون معماری و تزئینات هنر شیعی است (بنجامین، ۱۳۶۳: ۳۳۹). بنجامین، شیعه را از لحاظ فرهنگ و هنر، از دیگر مکاتب و مذاهب اسلامی یا غیر آن ممتاز می‌کند. از مهم‌ترین ویژگی‌های هنر شیعی در این سفرنامه می‌توان به فضیلت محور و معنویت‌گرا بودن، بدیع و نوآور بودن، رازگونگی، مردمی بودن اشاره داشت (عرفان و بارانی، ۱۳۹۲: ۲۲۵).
۶. تجارت خارجی در قرن ۱۹ م. در کرمانشاه شکل گرفت؛ زیرا شرایط بین‌المللی به‌سمتی پیش می‌رفت که این شهر را به یکی از گره‌های تجاری ایران تبدیل می‌کرد، پس در عصر قاجار گمرک غرب کشور از همدان به کرمانشاه انتقال یافت و این شهر گره تجاری میان ایران و کشور عثمانی شد (اباذری و قلی‌پور، ۱۳۹۱: ۲۱).

کتابنامه

- اباذری، یوسف‌علی؛ و قلی‌پور، سیاوش، (۱۳۹۱). «فضای اجتماعی شهر کرمانشاه در دوره قاجار». پژوهش‌های انسان‌شناسی ایران، ۲: ۳۸-۹.

- الویری، محسن؛ و قرائتی، حامد، (۱۳۹۲). «بررسی تاریخی کارکرد ارتباطی هنر در اماکن مذهبی عصر قاجار». مطالعات تاریخ فرهنگی، ۵ (۱۷): ۲۰-۱.
- اوبن، اوژن، (۱۳۶۲). ایران امروز ۱۹۰۷-۱۹۰۶ ایران و بین‌النهرین. ترجمه علی اصغر سعیدی، تهران: زوار.
- اولیویه، مسیو، (۱۳۷۱). سفرنامه اولیویه. ترجمه محمدطاهر میرزا، تهران: اطلاعات.
- بنجامین، ساموئل گرین، (۱۳۶۳). ایران و ایرانیان عصر ناصرالدین شاه. ترجمه حسین کردبچه، تهران: سازمان انتشارات جاوید.
- پولاک، یاکوب ادوارد، (۱۳۶۱). سفرنامه پولاک؛ ایران و ایرانیان. ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: خوارزمی.
- چلکووسکی، پیتر، (۱۳۸۴). تعزیه: آیین و نمایش در ایران. ترجمه داود حاتمی، تهران: سمت.
- حقیقت‌بین، مهدی؛ انصاری، مجتبی؛ و بمانیان، محمدرضا، (۱۳۹۲). «بررسی آموزه‌های مذهب شیعه در باغ شهرهای صفوی». مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۱۴: ۱۲-۵.
- خیرجو سادات، هاشم؛ فیضی، محمد؛ و وثیق، بهزاد، (۱۳۹۶). «تأثیر مذهب شیعه و اهل سنت بر شکل‌گیری مقابر دوره ایلخانی». فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، ۵: ۹۵-۸۳.
- دوست‌ثانی، مرتضی، (۱۳۸۷). «بسترهای فلسفی و عرفانی و فرهنگی و آرمانی شکل‌گیری شهر اصفهان». مجموعه مقالات گردهمایی مکتب اصفهان، تهران: فرهنگستان هنر.
- دوسرسی، لوران، (۱۳۶۳). ایران در ۱۸۴۰-۱۸۳۹ م. ترجمه احسان اضراقی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- ذال، محمدحسن؛ علیئی، میثم؛ و همتی‌ازندریانی، اسماعیل، (۱۳۹۴). «تداعی معانی و انتقال مفاهیم شیعی در معماری آیینی (مطالعه موردی سقائفارهای آمل)». تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ۶ (۱۸): ۱۳۳-۱۵۴.
- رستمی، مصطفی؛ و باباجان‌تبار، فاطمه، (۱۳۹۳). «مطالعه‌ای بر عناصر بینامتنی و پیش‌متن‌های اسطوره‌ای مذهبی در سقائفارهای مازندران (مطالعه موردی: سقائفارهای کیجاتکیه، شیاده، کبودکلا، کبریاکلا و چمازکلا)». مطالعات هنر بومی، ۲: ۱۱۲-۹۱.
- زارعی، محمدابراهیم؛ و حیدری باباکمال، یدالله، (۱۳۹۶). «ارزیابی عوامل اقتصادی، سیاسی و مذهبی در توسعه ساختار شهر کرمانشاه در دوره قاجار با تکیه بر شواهد تاریخی و باستان‌شناسی موجود». مطالعات تاریخ اسلام، ۹ (۳۲): ۱۳۴-۱۰۳.
- سرلو، خوان ادواردو، (۱۳۸۹). فرهنگ نمادها. ترجمه مهرانگیز اوحدی، تهران: دشتستان.
- شاکری، سیده فاطمه، (۱۳۹۲). «بررسی نمادشناسانه و نشانه‌شناسانه نقوش سقائفارهای مازندران». پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد نقاشی، دانشگاه الزهرا (منتشرنشده).
- شادقزویی، پریسا، (۱۳۹۳). «تجلی باورهای شیعی در مضامین عاشورایی دیوارنگاره‌های بقاع متبرکه گیلان». شیعه‌شناسی، ۱۲ (۴۵): ۱۵۶-۱۳۱.
- شاه‌حسینی، پروانه (۱۳۷۵). «وقف‌شناسی جغرافیایی شهر تهران؛ دوره‌های قاجار و پهلوی». تحقیقات جغرافیایی، ۴۲: ۱۳۳-۱۱۷.
- عرفان، امیرمحسن و بارانی، محمدرضا (۱۳۹۲). «بازنمایی فرهنگ و هنر شیعی در سفرنامه بنجامین». شیعه‌شناسی، ۱۱ (۴۴): ۲۳۲-۲۰۱.
- فشاهی، محمدرضا، (۱۳۶۰). تکوین سرمایه‌داری در ایران. تهران: گوتنبرگ.
- فلاندن، اوژن، (۱۳۲۴). سفرنامه اوژن فلاندن به ایران در سال‌های ۱۸۴۰-۱۸۴۱ میلادی. ترجمه حسین نورصادقی، اصفهان: نقش جهان.
- کربن، هانری، (۱۳۷۱). آفاق تفکر معنوی در اسلام ایرانی. ترجمه داریوش شایگان، تهران: نگاه.

- کلانتر، علی اصغر؛ و گرامیان، عظمت سادات، (۱۳۹۲). «بررسی دقیق خاستگاه نقوش سقانفارها در آموزه‌های تشیع». *شیعه‌شناسی*، ۴۳: ۱۱۶-۸۷.
- کلهر، محمد، (۱۳۸۶). «بررسی موانع رشد شهرنشینی در کرمانشاه (با تکیه بر عصر قاجار)». *مسکویه*، ۲ (۷): ۱۶۴-۱۳۹.
- کوثری، مسعود، (۱۳۹۰). «هنر شیعی در ایران». *جامعه‌شناسی هنر و ادبیات*، ۳ (۱): ۶۳-۷.
- گروه، هوگو، (۱۳۶۹). *سفرنامه گروه*. ترجمه مجید جلیوند، تهران: نی.
- مجد، مصطفی، (۱۳۸۰). *مرعشیان در تاریخ ایران*. تهران: رسانش.
- محمودی، فتانه (۱۳۹۰). «بررسی مضامین هنر تصویری دوره قاجار در نقوش سقانفارهای مازندران». رساله دکتری پژوهش هنر، دانشگاه تربیت مدرس (منتشر نشده).
- معلمی، مصطفی، (۱۳۸۷). «روابط خاندان باو با سلاجقه و قدرت سیاسی تشیع امامی در سده‌های پنجم و ششم هجری». *تاریخ در آینه پژوهش*، ۱۹: ۱۵۴-۱۲۵.
- معماریان، غلامحسین؛ و پیرزاد، احمد، (۱۳۹۱). «نگاهی به معماری بومی سقانفارها». *صفه*، ۲۲ (۳): ۴۴-۲۹.
- مهدی‌زاده‌نامی، شعله، (۱۳۹۷). «نقش باور و مذهب در شکل‌گیری سقانفار با تأکید بر سقانفار سید اوصالح قائمشهر». *کنفرانس عمران، معماری و شهرسازی کشورهای جهان اسلام*، تبریز، <https://civilica.com/doc/776098>.
- مینورسکی، ولادیمیر؛ و طبایی، داود، (۱۳۸۷). «عوامل جغرافیایی در هنر ایرانی». *گلستان هنر*، ۱۴: ۹۹-۱۱۸.
- وزین‌افضل، مهدی؛ و قنبری‌کلاشی، صباح، (۱۳۹۰). «تعمیر و توسعه‌ی راه تهران- قم در دوران قاجار». *تحقیقات تاریخ اجتماعی*، ۱ (۲): ۱۲۳-۱۰۱.
- یوزباشی، عطیه؛ حسینی، سیدرضا؛ و اقبالی، پرویز، (۱۴۰۰). «بررسی ارزش‌های زیباشناسی براساس رابطه صورت و معنا در دیوارنگاره‌های مذهبی عامیانه بناهای مذهبی عصر قاجار (نمونه موردی: بقاع متبرکه اصفهان)». *تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*، ۱۲ (۴۲): ۱۵۴-۱۲۳.
- یوزباشی، عطیه، (۱۳۹۹). *بایگانی عکس (میدانی) از تکیه معاون‌الملک (کرمانشاه)*.
- یوزباشی، عطیه، (۱۴۰۰). *بایگانی عکس (میدانی) از سقانفار کیجا (مازندران) و مسجد نصیرالملک (فارس)*.

- Abazari, Y. A. & Gholipour, S., (2012). "The social atmosphere of Kermanshah during the Qajar period". *Anthropological research in Iran*. 2 (1): 9-38.

-Al-Weeri, M. & Qaraati, H., (2013). "Historical study of the communication function of art in religious places of the Qajar era". *Cultural history studies*, 5 (17): 1-20.

- Benjamin, S. G., (1979). *Iran and Iranians in the era of Nasser al-Din Shah*. translated by: Hossein Kordbacheh (1984), Tehran: Javid Publishing Organization.

- Fashahi, M., (1981). *Development of capitalism in Iran*. Tehran: Gutenberg.

- Pollack, J. E., (1980). *Pollack Travelogue; Iran and Iranians*. translated by Fereydoun Badrahai (1984), Tehran: Kharazmi.

- Carbon, H., (1992). *Horizons of spiritual thinking in Iranian Islam*. Translated by: Dariush Shaygan (1885). Tehran: Negah.

- Chelkovsky, P., (2005). *Taziye: Religion and Drama in Iran*. translated by: Davood Hatami (1998), Tehran: Samat.
- Haghghatbin, M.; Ansari, M. & Bemanian, M. R., (2013). "Study of Shiite teachings in the garden of Safavid cities". *Studies of the Islamic Iranian city*, 14: 5-12.
- Khairjoo Sadat, H.; Faizi, M. & Vasegh, B., (2017). "The influence of Shiite and Sunni religion on the formation of tombs of the patriarchal period". *Culture of Islamic Architecture and Urban Planning*, 5: 83-95.
- Doostsani, M., (2008). "Philosophical, mystical, cultural and ideal contexts of the formation of Isfahan". *Collection of articles of Isfahan School Conference*, Tehran: Academy of Arts.
- Doosresi, L., (1978). *Iran in 1840-1839 AD*. translated by: Ehsan Azraghi (1363), Tehran: University Publishing Center.
- Serlo, J. E., (2010). *Culture of symbols*. Translated by: Mehrangiz Ouhadi (2000). Tehran: Dashtestan.
- Shadqazvini, P., (2014). "Manifestation of Shiite beliefs in the Ashura themes of the murals of the holy shrines of Gilan". *Shia Studies*, 12 (45): 131-156.
- Shah Hosseini, B., (1996). "Geographical endowment of Tehran; Qajar and Pahlavi periods". *Geographical Research*, 42: 117-133.
- Shakeri, S. F., (2013). "Symbolic and semiotic study of the designs of the Saqanfars of Mazandaran". Master Thesis, Faculty of Arts, Al-Zahra University, Department of Painting.
- Erfan, A. M. & Barani, M. R., (2013). "Representation of Shiite culture and art in Benjamin's travelogue". *Shia Studies*, 11 (44): 201-232.
- Flandin, E., (1940). *Eugene Flandin's travelogue to Iran in 1840-1841*. translated by Hossein Noursadeghi (1324), Isfahan: The role of the world.
- Oben, E., (1978). *Iran Today 1907-1906 Iran and Mesopotamia*. Translated by Ali Asghar Saeedi (1983), Tehran: Zavar.
- Olivier, M., (1988). *Olivier Travelogue*. translated by: Mohammad Taher Mirza (1992), Tehran: Information.
- Kalantar, A. A. & Geramian, A. S., (2013). "A detailed study of the origin of the patterns of the Saqanfars in Shiite teachings". *Shia studies*, 43: 87-116.
- Kalhor, M., (2007). "Study of barriers to urban growth in Kermanshah (based on the Qajar era)". *Moscow*, 2 (7): 139-164.
- Kowsari, M., (2011). "Shiite art in Iran". *Sociology of Art and Literature*, 3 (1): 7-63.
- Rostami, M. & Babajanatbar, F., (2014). "A study on the elements bina matni, pis matn in mazandaran saghnafar". *Native Art Studies*, 2: 91-112.
- Grote, H., (1990). *Grote's travelogue*. translated by: Majid Jalilvand (1987), Tehran: Ney.
- Mahmoudi, F., (2011). "A study of the themes of visual art of the Qajar period in

the designs of the Saqanfars of Mazandaran”. PhD Thesis, Tarbiat Modares University, Faculty of Art and Architecture, Art Research Department.

- Majd, M., (2001). *Marashian in the History of Iran*. Tehran: Rasanesh.

- Moalemi, M., (2008). “The relations of the Bao family with the Seljuks and the political power of Imami Shiism in the fifth and sixth centuries AH”. *History in the Mirror of Research*, 19: 125-154.

- Memarian, Gh. H. & Pirzad, A., (2012). “A look at the native architecture of the Saqanfars”. *Sefeh*, 22 (3): 29-44.

- Mehdizadeh Nami, Sh., (2018). “The role of belief and religion in the formation of Saqanfar with emphasis on Saqanfar Seyed Osaleh Ghaemshahr”. *Conference on Civil Engineering, Architecture and Urban Planning of the Islamic World*, Tabriz, <https://civilica.com/doc/776098/>.

- Minorsky, V. & Tabaei, D., (2008). “Geographical factors in Iranian art”. *Golestan Honar*, 14: 99-118.

- Vazin Afzal, M. & Ghanbari Kalashi, S., (2011). “Repair and development of Tehran-Qom road during the Qajar period”. *Social History Research*, 1 (2): 101-123.

- Youzbashi, A.; Hosseini, S. R. & Eghbali, P., (1400). “A Study of Aesthetic Values Based on the Relationship between Form and Meaning in Folk Religious Murals of Religious Buildings of the Qajar Era (Case Study: Sacred Relics of Isfahan)”. *History of Islamic Culture and Civilization*, 12 (42): 123-154.

- Youzbashi, A., (2020). *Photo archive (field) from Moaven-Al Molk's Tekiye* (Kermanshah).

- Youzbashi, A., (2021). *Photo archive (field) of Saqanfar Kija (Mazandaran) and Nasir Al-Molk Mosque* (Fars)

- Zal, M. H.; Aliei, M. & Hemmati Azandariani, I., (2015). “Association of meanings and transmission of Shiite concepts in ritual architecture (case study of Amol Saqanfars)”. *History of Islamic Culture and Civilization*, 6 (18): 133-154.

- Zarei, M. E & Heidari Babakmal, Y., (2017). “Assessment of economic, political and religious factors in the development of the structure of Kermanshah in the Qajar period based on existing historical and archaeological evidence”. *Studies in the History of Islam*, 9 (32): 103-134.

- <https://lahzeakhar.com/Tourist-attractions-full-information/24977>

- <https://iranbia.com/tag/persia/>

- <https://kotob.blogsky.com/1394/03/30>